

*Non-formal Education
Неформално образование*

БЪЛГАРСКОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ В НЕФОРМАЛНИ И/ИЛИ ФОРМАЛНИ НЕИЗМЕННИ ПЕРСПЕКТИВИ

**Яна Рашева-Мерджанова
Илиана Петкова**

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Материалът представя един генеалогичен модел на развитието на българското професионално образование, илюстриращ бързите темпове и синхронните паралелни равнища при възникването, утвърждаването и регламентирането му преди Освобождението 1878 година и през първите десетилетия след това – един истински възрожденски период на стопански, управленски, образователен подъем. На този фон се очертават и фигурите на забележителни институции, забележителни педагози и управленци, поставили начало на българските професионални училища столетници. Тяхната история продължава и днес като най-стабилната традиция-перспектива за развитието на българското професионално образование и подготовка във всичките му модуси – формално, неформално, продължаващо обучение и подготовка за възрастни, информално, занаятчийско, квалификация на работното място.

Keywords: Bulgarian vocational education; genealogical model; history of Bulgarian vocational education

Трудовата и професионалната подготовка на човека е базово социално-икономическо (и педагогическо) явление от равнище „род“. Такива явления са свързани с всички останали сфери на цивилизационното развитие на човешкото общество и се преоткриват в различни форми във всички основни етапи от неговото историческо живееене. Тяхната еволюция и развитие могат адекватно да се обхванат чрез генеалогичния метод, който позволява проследяването и систематизирането на динамичната взаимоотношеност между ключови взаимосвързани феномени в един еволюционен цялостен пространствено-времеви контекст.

Генеалогичният модел на социално-икономическите механизми за професионална подготовка и развитие представлява интеграция между отделните компоненти, които са ключови за цялостния професионално-личностен профил на специалиста, за неговото вписване в социума. Образователните

механизми, и в частност професионалното образование, представляват специфичен субмодел на тази подготовка, който активно си взаимодейства – детерминира и е детерминиран, от останалите. Разсъждавайки за реалности и практики на професионално образование, за промени, за решения и закони, те не могат да се случат без отчитане на всички взаимовръзки и динамични отношения в отворената цялостна синергична система.

Генеалогичен модел на механизмите на професионална подготовка и развитие – съвременност в интеграция

СЪЗНАТЕЛНО ОРГАНИЗИРАНИ ПРОЦЕСИ НА ВЗАИМОВРЪЗКА И РАЗВИТИЕ			
Национално стопанство	Система на (професионално) образование	Система на професионално ориентиране	Кариерно ориентиране и образование
Еволюирало	XIX век	Началото на XX век	70 г. на XX и началото на XXI век

Социално-икономически	Образователни	Консултантски	Обучително-консултантски
Механизми на регулиране на професии и специалисти на пазара на труда			
Валидиране на дипломи и опит – международен трансфер на специалисти	Учене през целия живот – формално, неформално, информално образование и обучение	Ранна диагностика на интереси и заложби	Кариерно образование – формиране на умения за управление на кариерата – себепознание и себerealизация
Подбор на персонал	Продължаващо професионално обучение	Консултиране при кандидатстване за работа – 80-те г. на XX – нач. XXI в.	Формиране на умения за представяне и персонална промоция
Национални и международни класификатори	Професионална квалификация и преквалификация	Кариерно ориентиране и консултиране – 70-те г. на XX в.	Консултиране и формиране на умения за избор и вземане на решения в професионалния живот
Характеристики на професиите – професиограми – нач. на XX в.	Проф. образование като система – XIX век Първи професионални училища в Новото време – XVI в. Индивидуална	Образователно и професионално ориентиране като система – XX в.	Диагностика и решение за упражняване на професия – от специалиста, не от личността

	подготовка и обучение по класов/кастов признак – Античност и Средновековие		
Естествено разделение на труда – племенен строй	Естествено разделение на труда – племенен строй	Естествено насочване по пол, възраст, соц. принадлежност – племенен строй	Спонтанно изграждане и борба за кариера XVI – XVIII в.

Генеалогично пораждане в интерференция – спонтанно протичащи процеси на взаимовлияние и еволюция

В генеалогичния модел водещ е принципът на съответствие „тип национално стопанство – тип система на общо образование – тип система на професионално образование – тип система на професионално ориентиране – тип мрежа на кариерно ориентиране и образование“: всеки един от тези сложни субмоделни, като относително автономен и самоподдържащ се организъм, зависи органично от пълноценните си връзки с останалите. Четвъртата колона – „обучително-консултантски механизми“, надгражда предходните две и илюстрира съвременната парадигма на „кариерно образование“ за ранно професионално ориентиране и същевременно формиране и развитие на личностни умения за планиране и реализиране на професионална кариера. Тази парадигма предизвиква днес интегрирането на кариерното ориентиране в училище от ранна възраст, предприемаческата подготовка като учебен предмет, консултантските приоритети за ранна диагностика и стимулиране на заложби и способности. Ето защо генеалогичният модел е изходната ни синергетическа предпоставка за разполагане на всички следващи дялове в проблематизирането и представянето на основните теми, решения, перспективи на съвременното професионално образование и обучение в глобален международен и локален национален план.

„Образование“ е основно педагогическа реалност и понятие, чиито интерпретации са отдавнашни и нестихващи. Тук нямаме методологическата задача да навлизаме в теоретически дискусии и да изясняваме от нови и допълнителни позиции все пак определени исторически реалности. Ето защо, извличайки необходимото от научната педагогическа традиция, можем да разбираме *професионалното образование в няколко плана*: като *съвкупност от институционализирани дейности*, осигуряващи професионално обучение и подготовка; като *степен на покриване на определен общ и специален праг на подготовка*, легитимиран чрез специални сертификати (степен на образование); като *професионализирана (от подготвени специалисти, в професионална среда, срещу заплащане) педагогическа дейност* в сферата на професионалната подготовка и развитие. Тъй като понятията се схващат най-добре чрез съпоставянето им

(разкриване на общите и различните характеристики) с други близки понятия, още тук трябва да се посочи, че това, което *отличава професионалното образование от професионалното обучение* (продължаващо професионално обучение), е наличието на *диплома за степен на образование*. Професионалната подготовка чрез краткосрочни курсове (професионално обучение) осигурява само свидетелство за степен на професионална квалификация и удостоверение за професионална правоспособност (при необходимост). Докато *системата на професионално образование* представлява съвкупността от институциите, в които се извършва професионалното образование.

Можем да обособим три групи *предпоставки за възникване и утвърждаване на професионалното образование*. Те съответстват донякъде на **логиката** на обособените от Г. Миаларе през XX в. фактори за възникване на образованието.

Първата група – *външни социално-икономически предпоставки* за възникване на професионалното образование, са *непосредствено свързани* с развитието на *професионалното обучение* и подготовка в манифактурния период под формата на чиракуване на новопостъпилите работници при някои от работещите (т.е. чиракуването, като съвременна форма на професионална подготовка, продължава своите естествени, спонтанни и стихийни исторически прототипи). То има своята обективна необходимост в развитието на икономиката и специално на манифактурния начин на производство, налагащ диференциация и изискващ специализация на производителния труд.

Втората група – *вътрешни педагогически предпоставки*, са свързани с вече възникналите и непрекъснато възникващи институции (училища) за общо образование. *Педагогическата практика* в тях се развива и обогатява, като започват процеси на нейната вътрешна диференциация и специализация, *придружени от процеси на засилваща се институционализация* – и ускоряване на появата, и разширяване обхвата на професионалните училища.

Третата група – *научни предпоставки*, са свързани с развитието на педагогическите възгледи, учения, теории, които формират идейната платформа, от една страна, а от друга – въздействат върху научните среди, общественото мнение и държавническите подходи за утвърждаване на тенденциите в развитието на професионалното обучение и подготовка.

Важно е да бъдат открити следните *етапи в еволюцията* на професионалното образование в международен план:

- поява на *първите професионални училища* (начало на институционализация);
- развитие на национални и международна *мрежи от училищни институции* (обогатяване по направления и по степен на образование);
- утвърждаване на *системи за професионално образование* в различните страни (институционализация и законова уредба) на мрежите;

- период на *универсализация и централизация* в развитието на системите;
- период на демократизация и *плурализация* на системите;
- период на паралелно утвърждаване на *алтернативни системи* за професионална подготовка и обучение (*деинституционализация*);
- период на „учене през целия живот“ и „непрекъснато образование“, т.е. *надинституционализация* (*терминът е мой – Я.М.*) на професионалното образование, професионално образование, квалификация, преквалификация, ориентирание и консултиране.

Ще илюстрираме обособените етапи с факти от *историята на професионалното образование* (Iskrev, 2000). Първите професионални училища са частни и търговски. В Англия такова училище възниква през 1538 г., а със закон професионалното образование е признато като система през 1889 г. В Германия годината на възникване на първото професионално училище е 1706; в Русия – 1721 г. за първото училище и 1860 г. за закон за професионалното образование; във Франция годините са съответно 1820 и 1863; в САЩ – 1870 и 1917 г.

Какво прави впечатление? От възникването на първите професионални училища в европейските страни до установяването на системите за професионално образование минава един период от около най-малко 40 години (Франция) до повече от 3 столетия (Англия) – период на изграждане и развитие на мрежа училищни институции и на професионално-педагогическа книжнина, които „издействат“ на обществено-политическо равнище узаконяването на системите. Това съзряване на социалното мислене и действие естествено отнема време. **То съответства на периодите на утвърждаване на системите и на тяхната централизация и универсализация (представени по-горе).**

Впечатляваща е на този фон светкавичната реакция на българската следосвобожденска общественост и управляващи, осигуряващи паралелизъм на чисто практическото (чиракуването се запазва дълго като паралелен механизъм на професионална подготовка и включване в професията редом с училищното професионално образование – *паралелизъм и синхрон между формално и неформално образование, който търсим сега*), институционалното и системното развитие на професионалното образование.

У нас професионалното обучение под формата на чиракуване започва да се развива през втората половина на XVIII и през XIX в. (периода на Българското възраждане), за да доведе до откриване на първото търговско частно училище в Свищов през 1873 г. То е закрито от османските власти през следващата година, за да се установи като търговска гимназия няколко години по-късно и да постави началото на възникване на поредица професионално-учебни заведения и работилници, маркиращи основните направления на развитие на професионалното образование в млада България. Законите за регламентиране на системата се появяват твърде скоро – от 1881 г. насетне. Между възникването на първите професионални училища и поредицата

закони за професионалното обучение и образование в България стоят само няколко години (Vasilev, 1983).

Това е чисто възрожденски по характер и обусловеност факт, сравним с другите компенсаторни тенденции на подем в икономическото, културното, политическото развитие на страната в края и непосредствено след османското владичество. *Експедитивността на ведомствените институции по отношение на законовата база и балансът между формално и неформално професионално образование и подготовка са явления, заслужаващи вниманието и интерпретацията ни на наследници на една образователна традиция.* Те показват, че българската гилдия в професионалното образование, българското общество, като цяло, и българските институции имат резерв и потенциал, които могат да работят в полза както на системата, така и на гражданите. И за да докажем това свое твърдение, ще приведем примери от историята на българското професионално образование.

Занаятите по българските земи датират от дълбока древност. Техните корени се откриват още в Средновековието, но техният подем е през първата половина на XIX в. Народните занаяти носят в себе си знанията, уменията да боравиш с един или друг материал, но и усета към красивото, към изящното. Българинът е притежавал всичките тези качества, затова е голям броят и на занаятите, които се откриват по българските земи. Ето само малка част от тях: *грънчарство, дърворезба, златарство, килимарство, халваджийство* (свързан с производството на растителни масла от сусам, мак, слънчоглед, орехи, за да се получи тахан), *абаджийство* (производство на дебел груб вълнен плат, от който са се правили мъжки дрехи – аби и шаяци), *тепавичарство* (обработка на тепавица на вълнени платове, за да са по-здрави, по-плътни), *бубарство* (отглеждане на копринени буби), *везбарство, винарство и лозарство, розарство, бъчварство, сарачество* (обработване на кожи), *пчеларство, куюмджийство* (изработване на сребърни изделия), *бакърджийство* (наричано още медникарство), *калайджийство, хлопкарство* (производство на камбани, хлопци (звънци), *иконопис, тъкачество, шапкарство, седларство, килимарство, бродирание* (или извезване), *плъстене на вълна, обущарство, стъкларство, кошничарство, ножарство, каменоделство, точиларство, въжарство, бозаджийство* и др. (Tishkov, 1922). Характерното за занаятите от онова време е, че те са имали *местен или регионален характер*. Били са специфични за един или друг край на България. Причините за това са били различни. От една страна, е това, че материалът, основен за дадено производство, се е намирал наблизо. Например дърворезбарството е било развито в Тетевен, Трявна, Банско, Самоков, Калофер – все градове, в които е имало изобилие от подходящ дървен материал. Впоследствие тези градове са станали средища на известни школи. Златарството се е развило в Чипровци, където и до днес има залежи от злато. В периода XVI – XVII в. Чипровската златарска школа е от огромно

значение за цялостното развитие на златарското изкуство на Балканите. Тя е диктувала модата и начина на работа в този занаят (Konstantinov, 1979). Друга причина за регионалния характер на занаятите, свързани с производството на определени стоки, е в това, че те се нуждаят от подходящи природни условия за развитие. Например розарството и до ден-дневен се свързва с Казанлък и Казанлъшкия регион; винарството и лозарството са характерни за Плевен, Ловеч, Сливен, Чирпан, Пловдив, Пазарджик, Мелник, където има подходящите климатични и почвени условия за отглеждането на определен сорт грозде. Третата причина е в близост да преминава голям търговски път или да има важно търговско средище. Например тъкачеството и килимарството са се развили в Чипровци, Калофер, Карлово, Котел, Панагюрище. Център на абаджийството е бил Сливен, където се намира и първата вълненотекстилна фабрика на Добри Желязков-Фабрикаджията и през който град е преминавал пътят от Османската империя към Европа.

Произведенията на българските занаяти добиват широка известност по земите на Османската империя със своето *отлично качество, голямо разнообразие и широк асортимент от стоки*. Голяма част от тях са свързани с производство на предмети за бита, но и запълват нуждите на войската. Един от най-големите занаятчийски центрове по нашите земи е бил Пловдив. Изследователите (Ст. Шишков, М. Стоянов, К. Апостолидис, Зл. Асенова, Ст. Запрянова и др.) посочват, че през XIX в. там е имало повече от 50 вида занаяти с близо 600 работилници и магазини. Една част от тях са били еврейски, други турски, арменски, гръцки, но повече от 400 били български.

Българските занаяти се характеризират с интензивно развитие през XVIII в. Налагат се промени в самата организация на занаятчийското производство. Постепенно се *появяват еснафските сдружения*, които обединяват майсторите производители от един бранш. Те се характеризират с относителна вътрешна самостоятелност. Първостепенно място заема добре уредената занаятчийска работилница, в която работят известен брой чираци и калфи (Tishkov, 1922). Еснафската организация включва чираците, калфите и майсторите. Тя носи духа на патриархалната традиция, има затворен характер и собствен устав, в който са разписани задълженията, но и наказанията.

Упадъкът на занаятчийското производство започва след Освобождението. Причините за това са изчезването на огромните пазари на Османската империя и постепенното навлизане на манифактурното производство. Въпреки това те дълго време заемат и очертават стопанския живот на следосвободенска България. Особено това се отнася до търговията.

С цел подпомагане и защита интересите на занаятчиите и търговците със Закон, приет от VIII ОНС в края на 1894 г. (допълнен през 1906 и 1924 г.), се откриват и действат търговско-индустриални камари в Царство България (Shishkov, 1926). Следват Закон за организация на занаятите и еснафските сдру-

жения, приет през 1903 г., но започва да действа едва през 1905 г., който прави промени в начина на организацията на занаятчийството.

Най-силен удар на българските занаяти е нанесен в периода на войните (1912 – 1919). През 1914 г. е приет Закон за организиране и подпомагане на занаятите, в който е приложен списък само от 9 групи занаяти. Голяма част от тях вече са изчезнали. Съществено оживление се забелязва в периода 1919 – 1929 г., когато има стремеж за внасяне на нови производства, закупуване на суровини, въвеждане на машини, довели до облекчаване на труда и повишаване на производителността. Това постепенно води до изместване на ръчния елемент в трудовата дейност и заместването му с механизирани. Може да се каже, че това е началото на отмирането на някои типични за България занаяти, като килимарството, бояджийството, плъстенето на вълна, кошничарството, седларството, въжарството, калайджийството и др. Следващата промяна в законовата база и обвързана с обучението е през 1933 г., когато в Закона за занаятите е посочено колко е минималният срок за обучението на един чирак и калфа. Постепенно с нарастване броя на фабриките и заводите бавно и полета занаятчийското производство умира.

През 1967 г. 34 видни български занаятчии от различни краища на страната създават свое обединение и го наричат „Задруга“. То функционира и до момента под името „Задруга на майсторите на народни художествени занаяти (ЗМНХЗ)“, обединява над 3 хил. български занаятчии и разполага с 6 регионални центъра – в Пловдив, Русе, Варна, Габрово, Троян, Враца и София. В момента в нея членуват и работят майстори от следните художествени занаяти: художествена обработка на дърво; художествена обработка на кожи; художествена обработка на старинно оръжие; изработка на художествена керамика; народни носии; изработка на художествени тъкани; художествено плетиво; художествена изработка на национални кукли; художествена изработка на изделия от ковано желязо; художествена изработка на народни музикални инструменти; художествена изработка на накити; медникарство; леярство; ножарство; везарство; иконопис.

През 2011 г. е приет Законът за занаятите с цел да се стимулира „развитието на занаятите чрез осигуряване на условия за разгръщане на предприемчивостта, защита на интересите на занаятчиите и защита на потребителите на занаятчийски услуги“⁽¹⁾. В чл. 3, ал. 1 понятието „занаят“ е определено като „дейност за производството на изделия и/или предоставянето на услуги по занаятчийски начин“. Така и до ден-дневен неформалното образование „приютава“ занаятчийството като една от уникалните свои възможности за обучение.

Както беше отбелязано по-горе, след Освобождението България трябва бързо да навакса постиженията на другите държави в областта на професионалното образование. Въпреки нестабилната обстановка в страната и честата смяна на политическите кабинети професионалното образование постоянно е засягано в политическите дебати. Налице е противоречиво отношение на правителствата

и министрите на народното просвещение спрямо него. В *едната крайност* е неговото загърбване и издигане в култ на общообразователното училище по време на управлението на М. Дринов, който ръководи Отдела за народното просвещение и духовните дела в рамките на Временното руско управление на България в периода 1878 – 1879. По време на управлението на М. Дринов се слагат основите на българската образователна система, а самият той е радетел на идеята за утвърждаване на общообразователното дело.

Другата крайност е поставяне на акцент върху професионалното училище по време на второто управление на Петко Каравелов (1884 – 1886), а впоследствие – и при Ив. Ев. Гешов (като министър на търговията и земеделието през 1894 г. в кабинета на К. Стоилов). Въпреки тези крайности не може да се твърди, че идеята за целенасочена професионална подготовка на младежите е изоставена.

В годините около и след Освобождението професионалното образование сякаш се развива въпреки своите управляващи. Промените, които се правят в образованието, като цяло, са не само по посока управление на системата, но и на структурата, съдържанието, финансирането, методите на обучение, подготовката на учителите. Наименованията, под които откриваме различните типове професионални училища в законите от онова време, са различни. Така например в „Основен закон за училищата в Българското княжество“, разработен от д-р К. Иречек – главен секретар на Ив. Гюзелев (министър на просвещението), се „очертава цялата система, в която трябва да се развият постепенно българските училища. Според този законопроект училищата се делят на първоначални, средни, специални и висши... Специалните се отварят, за да се приготви ученикът към особено занятие. В тях се приемат ученици, свършили трикласно училище“ (Aleksiev, 1912: 16). Част от училищата започват да функционират като нисши практически училища, други – като земеделчески (в Русе и с. Садово, Пловдивско), търговски (Свищов), занаятчийски и т.н. Те са били част от цялата общообразователна система, но са били премествани от една в друга степен на образование, под управление на едно към друго министерство. Както подчертава и П. Нойков: „Двойствеността в целите на професионалните училища е главно отличие в училищната система през тази епоха“ (Noikov, 1926: 79).

Именно през това време, което е изпълнено с политически рокади, врати отварят редица професионални училища, които функционират и до днес и са водещи в своите отрасли. По-надолу ще бъдат представени само тези, основани до 1916 г., с оглед на това, че именно тези гимназии столетници и досега са водещи и задават перспективите на развитие на професионалното образование във формалната сфера. Те ще бъдат групирани по областите образование, които са отразени в Списъка на професиите за професионално образование и обучение.

Най-многобройни са професионалните училища в област на образование „Селско, горско и рибно стопанство“ и „Ветеринарна медицина“. Четиринаде-

сетте гимназии столетници тук са: Професионалната гимназия (ПГ) по селско стопанство „Ангел Кънчев“ – кв. „Образцов чифлик“, Русе, основана 1879 г.; Селскостопанската гимназия – гр. Садово (1881); ПГ по лозарство и винарство „Александър Стамболийски“ – Плевен (1890); ПГ по селско стопанство „Св. Климент Охридски“ – Кюстендил (1892); ПГ по горско стопанство „Христо Ботев“ – Велинград (1896); ПГ по селско стопанство „Царица Йоанна“ – Пазарджик (1898); ПГ по селско стопанство „Боруш“ – с. Крушето (1900); ПГ по селско стопанство – Хасково (1901); ПГ по аграрно стопанство – Добрич (1906); ПГ по земеделие „Стефан Цанов“ – гр. Кнежа (1907); ПГ по горско стопанство „Сава Младенов“ – гр. Тетевен (1909); Професионална земеделска гимназия „Добруджа“ – Силистра (1909); Лесотехническа професионална гимназия – гр. Берковица (1909), и ПГ по селско стопанство „Златна нива“ – гр. Айтос (1910).

Големият брой на гимназиите е естествен, тъй като за онова време – преди и непосредствено след Освобождението, България е основно земеделска държава. Създаването им е резултат не само от възникналите нужди на държавата, но и от жаждата на местното население за повече знания.

По-голяма част от професионалните гимназии са „тръгнали“ от *нисши практически училища*. Те са създадени с *намесата и даренията на видни българи*, като Йоаким Груев, Константин Величков, Александър Богориди или местните първенци. В началото професионалните гимназии са притежавали хиляди декари земи, които се обработвали. На тях се изграждали опитни полета, работилници и дори винарски изби. Разполагали са с добър машинен парк. През 1889/90 г. се открива чифликът „Клементина“, придобил международна известност, а от 1892 г. и до днес функционира *учебна* винарска изба – най-голямата и модерно оборудвана за времето си на Балканския полуостров. През 1893 г. в избата се наливат първите вина и се слага началото на енотеката – най-старата и най-пълната колекция на български вина от Плевенския регион. Благодарение на добрата опитна база учениците получават задълбочени практически умения.

Професионалните училища представят своето производство на редица национални и международни панаири и изложби и печелят редица високи отличия и награди.

Друга характеристика на селскостопанските професионални училища е, че са *ръководени от управители и директори, някои от тях получили образованието си в чужбина*. Такъв например е Ангел Кънчев, учил в Земеделско-индустриалното училище в град Табор (Чехия), оглавил ръководството на ПГ по селско стопанство „Образцов чифлик“ в Русе. Професионалната гимназия по аграрно стопанство в Добрич е управлявана от Иван Иванов – бивш възпитаник на Садовското земеделско училище. Чешкият агроном Йозеф Карл Вашичек е първият директор на откритото през 1897 – 1898 г. практическо лозарско-овощарско училище с двегодишен курс на обучение, прераснало след това в ПГ по селско стопанство

„Св. Кл. Охридски“ в Кюстендил. Всички те са започнали с маломерни паралелки от 7 до 15 ученици и неголям брой учители – вдъхновени от любовта към земята, природата и желаещи да запазят и развият българското селско и горско стопанство.

Гимназиите столетници в област на образование „Изкуства и производство и преработка“ са с две професионални направления – „Дизайн“ и „Производствени технологии“ – текстил, облекло, обувки и кожи. Те са осем: ПГ по текстил и облекло „Добри Желязков“ – Сливен, основана 1883 г.; ПГ по облекло „Княгиня Мария Луиза“ – София (1893); ПГ по текстил и облекло „Христо Бояджиев“ – Плевен (1896); ПГ по облекло „Ана Май“ – Пловдив (1896), ПГ по облекло „Недка Иван Лазарова“ – Русе (1896); ПГ по текстил и моден дизайн – Варна (1897); ПГ по облекло и туризъм „Св. Иван Рилски“ – Перник (1903), и ПГ по облекло – Пазарджик (1911). Основната характеристика на тези гимназии е, че *те се създават около фабрики и с цел да запълват нуждата им от квалифицирана работна ръка*. Така например първата ПГ по текстил и облекло в Сливен е основана през 1883 г. за обучение на технически кадри за нуждите на текстилната промишленост. Първоначално обучението се провежда във фабриката на Добри Желязков. През 1906 г. започва строеж на нова училищна сграда, която функционира и днес (Koleva, 2013).

Друга характеристика на професионалните училища от тази област на образование е, че *те се създават с подкрепата на видни българки*. И това е естествено, имайки предвид усета на българката към красивото, към естетичното. В това професионално направление – текстил и облекло, свой принос дават Йорданка Филаретова, която основава женско дружество „Майка“ и женска гимназия (днес – Професионална гимназия по облекло „Княгиня Мария Луиза“). Друга видна дама, дала своя принос в създаването на същото професионално училище, е Екатерина Каравелова – съпруга на видния български политик Петко Каравелов.

ПГО „Ана Май“ – Пловдив, носи името на учителката от Хасково Ана Маймункова (Ана Май), която е сред учредителите на Учителската социал-демократическа организация, а по време на Първата световна война организира антивоенни демонстрации в родния си град. Тя предвожда делегацията на българските жени на Втората международна конференция на жените коммунистки в Москва през юни 1921 г. Там българките правят предложение да се установи един общ ден, в който да се чества денят за борбата на жените за равнопоставеност, и това да е 8 март.

Към имената на родолюбиви българки прибавяме и това на Недка Иван Лазарова – патрон на Професионална гимназия по облекло в Русе. Училището, чийто патрон е тя, е създадено със съдействието на женско дружество „Добродетел“, което е най-авторитетната и с многопосочни изяви благотворителна организация в Русе. През 1895 г. Дружеството поставя началото на своето Де-

вическо професионално училище – второто в страната след училището на софийското дружество „Майка“.

Професионалните училища столетници в област на образование „Архитектура и строителство“ са само четири, но те несъмнено дават тласък на развитието на строителството до днес. Това са: ПГ по дървообработване и вътрешна архитектура „Йосиф Вондрак“ – Русе (1895); ПГ по вътрешна архитектура и дървообработване „Хр. Ботев“ – Пловдив (1907); Софийска гимназия по строителство, архитектура и геодезия „Хр. Ботев“ – София (1909), и ПГ по строителство и архитектура – гр. Брацигово (1912). И тези училища носят имената на известни българи, дали своя принос както за свободата на страната, така и за нейното икономическо развитие. Така например през месец юли 1889 г. Й. Вондрак е поканен от Министерството на народната просвета да дойде в България и да поеме като първостепенен управител-майстор ръководството на столарския отдел при „Държавна учебна занаятчийница“ в с. Княжево. През 1895 г. училището е преместено в Русе и той отново е назначен за управител-майстор, като ръководи практически занятия и преподава специално чертане. За отличното владение на професията и за голямата му дееспособност, за дългогодишния му опит и вещина като директор свидетелстват редица награди, връчени му лично от Негово царско височество княз Фердинанд.

С цел да се възобнови и усъвършенства старобългарският стил в мебелите и вътрешната архитектура на българските жилища, Йосиф Вондрак дарява ЛИЧНИ средства – 20 хил. лева, които да послужат като основен капитал за учредяване на фонд „Йосиф Вондрак“. Сред възпитаниците на тези гимназии са видни строители, архитекти и геодезисти. Професионалната гимназия в Брацигово е наследник и на традициите на Брациговската строителна школа, възникнала през VII в. и достигнала разцвета си през епохата на Възраждането.

Търговията има свои традиции в България – страна, намираща се на кръстопът. С това са се препитавали нашите прадеди още от времето на османското владичество. Ето защо именно търговските гимназии поставят основите на сегашните професионални училища по икономика и управление.

Първото търговско частно училище е открито през 1873 г. в Свищов, но малко след това е закрито. През 1993 г. врати открива професионалната гимназия по икономика и управление „Елиас Канети“ – Русе, следвана от Държавната търговска гимназия „Димитър Хадживасилев“ – Свищов, през 1885 г. Следват още: Професионалната техническа гимназия „Д-р Никола Василиади“ – Габрово (1893); Варненската търговска гимназия „Г. Ст. Раковски“ (1904); Търговската гимназия – Бургас (1905); Национална търговска гимназия в Пловдив (1910). Двете най-елитни в областта на търговията и финансите софийски училища – Национална финансово-стопанска гимназия и Национална търговско-банкова гимназия – са „производни“ от Търговската гимназия, основана 1913 г.

И тук, както и при другите професионални училища, историята на гимназиите се свързва с имената на родолюбиви българи, но и чужденци. Малко известно е името на Елиас Канети – австрийски писател от еврейски произход, получил Нобелова награда за литература през 1981 г. Прекарал детските си години в България, в Русе, той до последния си дъх се е представял за българин. Димитър Хадживасилев – патронът на Държавната търговска гимназия в Свищов, е възрожденец, патриот и щедър благодетел, който през 1852 г. започва да се занимава с доходоносни сделки – закупуване и препродаване на земи. Димитър Хадживасилев дарява 240 000 златни лева за построяването на най-красивата училищна страда в България, тази на Търговската гимназия в Свищов!

Никола Василиади – друг славен българин, патрон и дарител за основаването на Професионалната техническа гимназия в Габрово, е български лекар, възрожденски обществен деец, радетел за професионално-техническото образование. Той е убеден, че една възраждаща се нация има нужда не само от общо, но и от техническо образование, за да създава повече материални блага. Затова на 10 юни 1881 г. той завещава на Габрово два хотела в Букурещ на стойност повече от 30 000 лв. и иска да се създаде и поддържа едно политехническо училище в Габрово, което да носи неговото име (днес Професионална техническа гимназия „Д-р Никола Василиади“).

Другите търговски гимназии – Варненската търговска гимназия „Г. Ст. Раковски“, Търговската гимназия в Бургас, Националната търговска гимназия в Пловдив и Търговската гимназия в София, 1913 – също са създадени с помощта и енергията на българи, осъзнали необходимостта от развитие и утвърждаване на търговско образование в България. Своята история те започват като търговски практически училища и са подкрепени от търговско-индустриалните камари съответно във Варна, Бургас, Пловдив и София.

В заключение, богатството от професионални гимназии, които се откриват около и след Освобождението, сякаш оборва възгледите на част от политическия елит, че професионалното образование и подготовка нямат място в образователния идеал за страната. В своята над 100-годишна история тези професионални училища преживяват всички образователни реформи и оцеляват, за да могат и до днес техните възпитаници да се гордеят, че са били част от тях, и впоследствие да дават своя принос в икономическото развитие на страната.

Наблюдават се *общи тенденции и общо споделяни приоритети* в професионалното образование, които се отразяват днес в *неговата мисия*.

1. Да се формират *трансверсални компетентности* през периода на задължителното общо образование.

2. Да се акцентира на *професионализацията и специализацията* през периода на професионалното образование и подготовка, които да осигуряват гъвкавост и мобилна способност за преходи на младите специалисти в сродни професионални специалности или направления.

3. Да се постигне *адаптиране* към професията още по време на обучението и да се предвидят *възнаграждение и професионална интеграция* още по време на стажуването.

4. Да се заложат в нормативните документи *преференции* за труда на младите специалисти и *перманентност* в тяхната квалификация и осигуряване на *кариерно обучение и развитие*.

5. Да се осигурят условия за качествено професионално обучение, което да гарантира *еквивалентни и конвертируеми национални сертификати* за професионално образование и квалификация на международния пазар на труда, осигуряващи трансфер и интеграция на специалисти, на професии, на производства, на стопанства, на култури.

6. Да се изгради *мрежовидна институционална организация: сътрудничество (национално, интернационално, транснационално)* между всички заинтересовани институции и субекти – *директно свързани* и участващи в системата – и *социалните партньори* в двата им варианта – на опосредствено свързани със системата чрез нейните компоненти и на доброволно ангажирани.

Като цяло, се цели стимулиране на личната активност, *автономността* на младите хора при определяне на професионалния им и житейски път, от една страна, и *отговорността*, деликатността и *високия професионализъм* в дейността на институциите, ангажирани със системата, от друга страна.

Съвременните системи за професионално образование „разполагат“ и с редица *проблеми* (постоянни, непрекъснато модифициращи се и новопоявили се), които са определящи за *възможността на горните тенденции* и които са в особено висока степен валидни за българското професионално образование.

1. В действителност *държавните институции* „схващат“ погрешно тенденциите за автономността и личната отговорност на учащия се гражданин и *се оттеглят* от редица свои ангажменти в сферата, които никога и никога не е оспорвал.

2. *Националният класификатор на професиите и длъжностите* не съответства на реалния пазар на професии.

3. *Професиограмите на професиите* в голяма степен не покриват еволюираните същностни техни характеристики.

4. *Списъкът на професии по професионално образование и обучение* не отговаря на националната номенклатура.

5. *Не съществува координация* на училищно, институционално, междуинституционално ниво, в общественоекономическото национално и международно пространство. Все още господстват принципите на бюрократичната централизация, правото на висшестоящия, предимството на по-могъщия. Бидейки по този начин реваншистки като подбуди, решенията и реализиращите ги мерки са палиативни и краткосрочни като ефективност. *Отварянето* на вратите на училището за неспециалисти невинаги може да помогне.

6. Няма единна информационна система, осигуряваща координацията и собствените дейности в сферата.

7. Не се картотекира и съхранява информацията относно развитието на учащите се и професионалната им реализация след излизане от системата.

8. Няма добра проходимост между различните образователни степени и между различните видове образования.

9. Колежите на много места стоят „чужди“ на системата и не са свързващи-ят мост между средната професионална и висшата професионална подготовка.

10. Спорен е статутът на частните професионални училища – в стопанско, програмно (списъкът на учебните професии все още не важи за тях), методическо (учебници и друга документация), кадрово отношение.

11. Легитимността и конвертируемостта на сертификати на националния и на международния пазар на специалисти често поставя притежателите на дипломи и свидетелства за професионална подготовка и квалификация в неравностойно положение спрямо другите специалисти.

12. Няма все още добър баланс и взаимно допълване между системите на формално и на неформално професионално образование и обучение. В тази ситуация много тежък и нерешим остава проблемът за напускащите преждевременно системата на редовно общо или професионално образование.

Като цяло, тези проблеми се отразяват върху качеството на услугата „професионално образование и квалификация“. Както личната (съотношение изразходвани ресурси/срок и степен на персонална възвръщаемост и напредък), така и социалната (съотношение изразходвани ресурси/срок и степен на социална възвръщаемост и напредък) ефективност на професионалното образование тревожно продължават да бъдат под критичния си минимален праг.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Закон за занаятите. Обн. в ДВ бр.42 от 27 април 2001 г., посл. изм. ДВ, бр.79 от 13 октомври 2015.
2. Колева, Ю., Т. Димитрова, Е. Павлова (2013). 130 години ПГ по текстил и облекло „Д. Желязков“ (1883 – 2013), Сливен.
3. Нойков, П. (1926). Поглед върху развитието на българското образование от Паисия до края на XIX век. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXII, 5, Университетско издателство.
4. Шишков, Ст. (1926). Пловдив в своето минало и настояще. Историко-етнографски и политико-икономически преглед.
5. Тишков, П. (1922). История на нашето занаятчийство до Освобождението. Нов живот.

REFERENCES/LITERATURA

- Aleksiev, N. (1912). *Nashata uchilishtna politika (istoricheskoto izsledvane)*. Izdatelstvo Sofia: M. Staykov [Алексиев, Н. (1912). *Нашата училищна политика (историческо изследване)*. София: М. Стайков].
- Iskrev, D. (2000). *Osnovi na profesionalното orientirane*. Blagoevgrad: Neofit Rilski. [Искрев, Д. (2000). *Основи на професионалното ориентиране*. Благоевград: Неофит Рилски].
- Konstantinov, P. (1979). *Vremeto na maystorite*. Sofia: Narodna mladezh. [Константинов, П. (1979). *Времето на майсторите*. София: Народна младеж].
- Vasilev, D. (1983). *Profesionalna pedagogika*. Sofia: Kliment Ohridski [Василев, Д. (1983). *Професионална педагогика*. София: Климент Охридски].

BULGARIAN VOCATIONAL EDUCATION IN NON-FORMAL AND/OR FORMAL INVARIABLY PERSPECTIVES

Abstract. The material presents a genealogical model of development of the Bulgarian vocational education. This model of socio-economic mechanisms for professional training and development represents the integration of the various components that are key to the overall professional and personal profile of the specialist, its entry in the society. The text illustrates the rapid movement and synchronous parallel levels in the creation, establishment and regulation before the Liberation in 1878 and during the first decades after that - a true Renaissance period of economic, managerial, educational progress. The thesis is that craftsmanship is the prototype of vocational education in Bulgaria. On this background, the figures of remarkable institutions, pedagogues and managers have stand out. They set the beginning of the Bulgarian vocational schools - centenarians. Their history continues today as the most stable tradition-perspective for the development of Bulgarian vocational education and training in all its forms – formal, non-formal, continuing education for adults, informal education, handicraft work and qualification at the workplace.

✉ **Prof. Yana Rasheva-Merdjanova, DSc.
Dr. Iliana Petkova, Assoc. Prof.**

Sofia University
Sofia, Bulgaria

E-mail: merdjanova@abv.bg

E-mail: ilianaopetkova@gmail.com